

ΧΡΟΝΙΕΣ ΠΟΥ ΣΗΜΑΔΕΨΑΝ ΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1909

Η μετάβαση της Ελλάδας στον 20ό αιώνα

Σωτήρης Ριζάς

ΜΕΤΟΧΙΜΙΟ

Περιεχόμενα

<i>Πρόλογος</i>	9
Το ιστορικό πλαίσιο.....	19
Προς τη στρατιωτική επέμβαση.....	44
Κοινοβουλευτισμός και στρατιωτική εποπτεία.....	106
Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ενώπιον του αδιεξόδου.....	164
Η στρατηγική της εξόδου.....	185
Η Ελλάδα της Ανόρθωσης.....	236
Συμπέρασμα.....	262
<i>Πηγές</i>	265

Το ιστορικό πλαίσιο

Το βασικό θέμα που απασχόλησε την ελληνική ιστοριογραφία ήταν αν η στρατιωτική επέμβαση αποτελούσε μια αστική επανάσταση η οποία στράφηκε εναντίον των γαιοκτημόνων και του στέμματος. Την εκδοχή αυτή υποστήριξε άλλωστε και ο επίσημος ιστορικός του βενιζελισμού, ο Γεώργιος Βεντήρης.¹ Αρνητική απάντηση έδωσε ο Γιώργος Δερτιλής πριν από σαράντα και πλέον χρόνια. Ο Δερτιλής ανέδειξε τη σημασία της αυτονομίας της πολιτικής στο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο. Η ελληνική αστική τάξη δραστηριοποιήθηκε εκτός και των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και από το 1830 εκτός των ορίων και του ελληνικού κράτους. Η βασική ενασχόληση των ελλήνων αστών ήταν το εμπόριο, με συνέπεια να μην υπάρχει και έδαφος συγκρούσεων με τους έλληνες γαιοκτήμονες. Οι τελευταίοι συχνά ασχολούνταν με την είσπραξη φόρων, το εμπόριο και την τοκογλυφία, δραστηριότητες μη γεωργικές.

1 Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Πυρός, Αθήνα 1931.

Η γαιοκτησία βασιζόταν στη μικρή ιδιοκτησία. Η διανομή των εθνικών γαιών το 1871 επρόκειτο να εδραιώσει αυτή την κλίμακα μικρής ιδιοκτησίας. Η πολιτική ελίτ εξάλλου η οποία σχηματίστηκε κατά τη διάρκεια και μετά την Επανάσταση του 1821 δεν προσδιορίστηκε με αυστηρά ταξικό τρόπο. Η προέλευσή της ήταν ποικίλη, τα μέλη της προέρχονταν από τους πλούχιοντες, τους οπλαρχηγούς, τους πλοιοκτίτες, τους Φαναριώτες και άλλους ετερόχθονες. Όλοι αυτοί απευθύνονταν σε μια κοινωνία κατά βάση αγροτική ως φορείς δικτύων πατρωνίας που βασιζόνταν στο κύρος, στη δυνατότητα χρήσης του κρατικού μηχανισμού και στις προσωπικές σχέσεις. Αυτή η σχετική αμορφία του κοινωνικού υποβάθρου της ελληνικής πολιτικής εξηγεί και το γεγονός ότι, παρά την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας από πολύ νωρίς, με λίγες εξαιρέσεις υπό το σύνταγμα του 1844 και χωρίς καμία εξαίρεση υπό το σύνταγμα του 1864, τα κόμματα δεν αποτελούσαν οργανωμένους μηχανισμούς αλλά είχαν σημείο αναφοράς έναν διακεκριμένο πολιτικό που διεκδικούσε την πρωθυπουργία. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας, βεβαίως, το 1881 έφερε και πάλι το ζήτημα της μι-

κροϊδιοκτησίας στο προσκήνιο, καθώς ένας μικρός αριθμός Ελλήνων διαδέχθηκε τους αποχωρήσαντες οθωμανούς γαιοκτήμονες στα θεσσαλικά τσιφλίκια. Παρά ταύτα, το πρόβλημα παρέμεινε κυρίως περιφερειακό, δεν αποτέλεσε ζήτημα της εθνικής πολιτικής σκηνής έως την έλευση του 20ού αιώνα. Σημαντική μερίδα εξάλλου των νέων γαιοκτημόνων είχε χαλαρή σχέση με τα αγροκτήματα και επιδιόταν σε αστικές οικονομικές δραστηριότητες. Ενώ θα αυξανόταν βαθμιαία η ένταση του κοινωνικού προβλήματος στη Θεσσαλία, με την πάροδο του χρόνου αυτό δεν σήμαινε κάποια έξαρση διαμάχης μεταξύ αστών και γαιοκτημόνων. Ο Δερτιλής απέδειξε επίσης ότι δεν υπήρχε κάποια ασυμφιλίωτη αντίφαση της οικονομικής πολιτικής στην υποστήριξη αφενός της αυτάρκειας σε σιτηρά και της όποιας προσπάθειας του κράτους για την προώθηση της εκβιομηχάνισης.²

Από πολιτική άποψη, η χαλαρή διάρθρωση των κομμάτων έδινε τη δυνατότητα στον βασιλιά να ασκεί

2 Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, ιδίως σσ. 109-127.

μια παρεμβατική πολιτική, κάνοντας χρήση ιδίως των συνταγματικών προνομίων του διορισμού και της παύσης των κυβερνήσεων, της διάλυσης της βουλής αλλά και της ευρείας διακριτικής ευχέρειας να καλεί τη βουλή σε σύνοδο, τη διάρκεια της οποίας καθόριζε με μεγάλη διακριτική ευχέρεια. Οι παρεμβάσεις αυτές έτειναν να δαιωνίζουν την αδυναμία των πολιτικών δυνάμεων. Παράλληλα, το ελληνικό κράτος ήταν αδύναμος παίκτης στο διεθνές σύστημα. Η Επανάσταση του 1821 είχε ασφαλώς αποτελέσει τον κινητήριο μοχλό που έθεσε το ελληνικό ζήτημα στη διεθνή πολιτική ατζέντα, αλλά η ίδια η συγκρότηση του κράτους, το οποίο διέθετε ελάχιστους πόρους και περιορισμένη έκταση, οφειλόταν εν πολλοίς στην παρέμβαση το 1827 των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, Βρετανίας, Γαλλίας και της Ρωσίας, και στη ναυμαχία του Ναβαρίνου. Με βάση τις ιδρυτικές συνθήκες του νέου κράτους, οι δυνάμεις διατηρούσαν δικαιώματα προστασίας.³ Αν και η επιρροή

3 Th. Couloumbis, J. Petropoulos, H. Psomiades, *Foreign Interference in Greek Politics. An Historical Perspective*, Pella, New York 1976.

τους κυμαινόταν, σταδιακά η Βρετανία, ιδίως μετά την αγγλογαλλική νίκη στον Κριμαϊκό Πόλεμο του 1854-55 σε βάρος της Ρωσίας, απέκτησε μεγαλύτερη και διαρκέστερη επιρροή στις ελληνικές υποθέσεις λόγω της ναυτικής της υπεροχής, η οποία της επέτρεπε άμεση άσκηση ελέγχου στην ανατολική Μεσόγειο. Οι επαφές των Μεγάλων Δυνάμεων στη χώρα ήταν εκτεταμένες και τα ερείσματά τους στο ελληνικό πολιτικό προσωπικό ισχυρά. Ο μόνιμος όμως θεσμικός δίαυλος άσκησης επιρροής των Μεγάλων Δυνάμεων, ιδίως της Βρετανίας, στη χώρα ήταν το στέμμα. Αν και στην ευρωπαϊκή ήπειρο από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά οι μοναρχίες είχαν σε σημαντικό βαθμό γίνει συνταγματικές, η Ευρώπη συνιστούσε ένα δίκτυο βασιλικών οίκων συνδεόμενων μεταξύ τους με επιγαμίες. Από το 1870 και έως το 1914 μόνο μία σημαντική χώρα, η Γαλλία, ήταν αβασίλευτη δημοκρατία. Ήταν αδιανόητο για μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα να μην είναι μοναρχία, και όχι μόνο οι υποστηρικτές του θρόνου, αλλά συχνά και οι επικριτές του, όπως ο Βενιζέλος το 1909, αναγνώριζαν τη διεθνή διάσταση της ελληνικής πολιτειακής τάξης. Πρωταρχικό ζήτημα στις σχέσεις

του θρόνου με τις Μεγάλες Δυνάμεις ήταν η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Αυτή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή την επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους ώστε να συμπεριλάβει στην επικράτειά του το σύνολο του Ελληνισμού. Από την οπτική των Μεγάλων Δυνάμεων, ο Γεώργιος Α΄, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο το 1863, ήταν παράγοντας σταθερότητας, σε αντίθεση με τον Όθωνα, ο οποίος είχε εκθρονιστεί το προηγούμενο έτος λόγω των αντιδράσεων που προκάλούσε η απολυταρχική του συμπεριφορά αλλά και η αποτυχία του να προωθήσει τη Μεγάλη Ιδέα παρά το γεγονός ότι εμφανιζόταν αφοσιωμένος σ' αυτήν. Από την έκρηξη της Κρητικής Επανάστασης το 1866 και εξής η βασιλεία του Γεωργίου Α΄ σημάδευόταν από επανειλημμένες εξωτερικές κρίσεις, τις περισσότερες φορές προϋπόν εξελίξεων πέραν του ελέγχου της Αθήνας, οι οποίες όμως έθεταν το θέμα της ικανοποίησης ελληνικών εδαφικών αξιώσεων. Στο πλαίσιο αυτών των κρίσεων αναδεικνυόταν συχνά η αδυναμία του ελληνικού κράτους να επιδράσει στο εξωτερικό περιβάλλον του και να προωθήσει τις επιδιώξεις του. Η αδυναμία του οφειλόταν στην

ισχνή στρατιωτική ισχύ του, η οποία ήταν απότοκη τόσο της κακής εσωτερικής οργάνωσης όσο και της έλλειψης πόρων. Ο εξωτερικός δανεισμός προκειμένου να επιτευχθεί κάποια οικονομική ανάπτυξη θα οδηγούσε τελικά στη χρεοκοπία το 1893. Η τελευταία, όπως ήταν άλλωστε γενικότερα η οικονομική καχεξία του ελληνικού κράτους, θα αποτελούσε έναν ακόμα παράγοντα εξάρτησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Δύο αλληλένδετα και αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία καθόριζαν την πορεία του ελληνικού κράτους, η Μεγάλη Ιδέα και η ασθενής οικονομική βάση του. Επί δεκαετίες επικρατούσε η ανεδαφική αντίληψη ότι η Μεγάλη Ιδέα θα πραγματοποιούνταν με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων οι οποίες θα υποστήριζαν τα δίκαια του Ελληνισμού και θα παρενέβαιναν υπέρ του. Μία πιο καιροσκοπική αλλά όχι λιγότερο ανεδαφική τακτική συνίστατο στη δημιουργία κρίσεων ώστε να προκαλείται η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ της Αθήνας. Κάτι τέτοιο θα δοκίμαζε ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης το 1885-86,

μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη βουλγαρική ηγεμονία, με αρνητικά αποτελέσματα, καθώς η Βρετανία προχώρησε σε ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας για να αποτρέψει κλιμάκωση της κρίσης. Στον αντίποδα θα διαμορφωνόταν σταδιακά μια αντίληψη, την οποία υποστήριξε με συνέπεια ο Χαρίλαος Τρικούπης από το 1880 και μετά, για την ανάγκη εσωτερικής αναδιοργάνωσης και οικονομικής ανάπτυξης ως προϋποθέσεων για τη διεκδίκηση εδαφικών κερδών σε εύθετο χρόνο. Η πολιτική αυτή δέχθηκε ισχυρό πλήγμα με την πτώχευση, συνεπεία του υπερδανεισμού, το 1893. Η Ελλάδα δεν είχε προχωρήσει εντούτοις σε ρύθμιση του χρέους της έως το 1897, όταν θα επερχόταν ένα δεύτερο ισχυρό πλήγμα με την ήττα στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Η πτώχευση είχε οδηγήσει στην ήττα του Τρικούπη το 1895 και στην αυτοεξορία του. Μετά τον θάνατό του το κόμμα του παρέμεινε ακέφαλο επί τριετία. Στο μεταξύ κυβερνούσε ο Δηλιγιάννης, ο οποίος κατά το 1896-97 έχασε τον έλεγχο της εξωτερικής πολιτικής από τη λεγόμενη Εθνική Εταιρεία, μια οργάνωση στρατιωτικών και πολιτών, καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταξύ αυτών. Η

ροπή της Εθνικής Εταιρείας προς την ένοπλη σύγκρουση και η έξαψη των αλυτρωτικών διαθέσεων της κοινής γνώμης στο πλαίσιο της κρίσης του Κρητικού Ζητήματος στέρησαν την κυβέρνηση και τον βασιλιά από οποιαδήποτε ευχέρεια κινήσεων.⁴ Ο πόλεμος διήρκεσε μόλις τριάντα μέρες και η Ελλάδα πητήθηκε κατά κράτος. Αποδείχθηκε πλήρως απάρασκευη, αλλά και οι ηγετικές ομάδες, πολιτικοί, στρατιωτικοί και διανοούμενοι αποδείχθηκαν συνολικά αδύναμοι καθώς δεν είχαν συλλάβει την έκταση της αδυναμίας της χώρας. Επρόκειτο γι' αυτό που ευφυώς αποτέλεσε τίτλο μιας ιστορικής μελέτης γύρω από την εποχή εκείνη, την «ευγενή τύφλωση» των ηγετικών ομάδων της χώρας.

Τον πόλεμο ακολούθησε μια συνθήκη ειρήνης της οποίας οι όροι δεν αντανakλούσαν την έκταση της ήττας αυτής. Πράγματι, η Ελλάδα υποχρεώθηκε σε πολεμική αποζημίωση προς την Πύλη, αλλά οι εδαφικές της απώλειες ήταν ελάχιστες. Κατά βάση διατήρησε τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας οι οποίες

4 Γ. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωση...», Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 1999, σσ. 23 επ. και 131 επ.

της είχαν παραχωρηθεί το 1881. Επίσης παραχωρήθηκε ευρεία αυτονομία στην Κρήτη, στην οποία διορίστηκε ύπατος αρμοστής ο πρίγκιπας Γεώργιος, γιος του βασιλιά της Ελλάδας. Ως συνέπεια όμως της παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων θα εγκαθίστατο το 1898 Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος ο οποίος απέβλεπε στην αποπληρωμή των δανείων με προνομιακή πρόσβαση στα έσοδα των τελωνείων και ορισμένων μονοπωλιακών ειδών.⁵

Η ήττα προκάλεσε ασφαλώς κραδασμούς. Επικρίθηκαν σκληρά οι πολιτικές ελίτ, το στέμμα, ο στρατός. Αναπτύχθηκε αντιδυναστικό ρεύμα το οποίο εντούτοις κόπασε ιδίως ύστερα από μια αποτυχημένη απόπειρα κατά της ζωής του Γεώργιου Α΄, ενώ ο τελευταίος προσπάθησε μάλλον επιτυχώς να επιρρίψει την ευθύνη στην πολιτική τάξη. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι το σύστημα διακυβέρνησης έδειξε αξιοσημείωτη αντοχή. Η κρίση εκτονώθηκε με τη διεξαγωγή εκλογών τον Φεβρουάριο του

5 Α. Κακριδής, «Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τόμος 5, 2018, σσ. 195-240.

1899. Επικράτησε ο Γεώργιος Θεοτόκης, διάδοχος του Τρικούπη στην ηγεσία του λεγόμενου και Νεωτεριστικού Κόμματος. Αξιόλογος πολιτικός, ενσωμάτωσε εντούτοις στην πολιτική του στοιχεία τα οποία έδειχναν τη βαρύτητα του συνδρόμου της ήττας του 1897.

Παρότι ήταν διάδοχος του Χαρίλαου Τρικούπη στην ηγεσία του Νεωτεριστικού Κόμματος και κατ' επανάληψη πρωθυπουργός κατά τη δεκαετία 1899-1909, ήταν κατεξοχήν ταυτισμένος με το στέμμα. Κατά την περίοδο που διέθετε κοινοβουλευτική και γενικότερα πολιτική υπεροχή η επιρροή του θρόνου έγινε αποφασιστική σε δύο κρίσιμους τομείς, στην εξωτερική πολιτική και στον στρατό. Η εμπειρία της ήττας της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο και εν συνεχεία η διπλωματική της διαχείριση είχε βαρύνει αποφασιστικά στη διαμόρφωση δύο βασικών παραδοχών του Θεοτόκη: Όσοι επέκριναν τον βασιλιά, έλεγε, για την προσωπική του επέμβαση στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής δεν έπρεπε να λησμονούν ότι οι προσωπικές παρεμβάσεις του στη βασίλισσα της Βρετανίας και στον αυτοκράτορα της Ρωσίας τον Απρίλιο του 1897 είχαν

οδηγήσει στην παρέμβαση των δυνάμεων αυτών και στην κατάπαυση του πυρός. Γενικότερα, θεωρούσε ότι ο βασιλιάς δεν παρασυρόταν από κομματικούς υπολογισμούς και ότι το συμφέρον της δυναστείας σχεδόν πάντοτε ταυτιζόταν με το εθνικό συμφέρον. Η παραδοχή αυτή, όπως και η άποψη ότι οι πολιτικές και κομματικές παρεμβάσεις είχαν αποτρέψει τη συγκρότηση ενός αξιόμαχου στρατού με συνέπεια την ήττα του 1897, είχαν αποτελέσει το υπόβαθρο για τη σύσταση της Γενικής Διοίκησης του Στρατού και την ανάθεσή της στον διάδοχο Κωνσταντίνο το 1900. Εφεξής ο διάδοχος θα ασκούσε τα καθήκοντά του ανεξέλεγκτος από την κοινοβουλευτική κυβέρνηση. Διαφαίνεται επίσης ότι στη διαμόρφωση αυτών των θεσμικών αντιλήψεων του Θεοτόκη είχε παίξει ρόλο και η εμπειρία της διαφωνίας της κυβέρνησης Τρικούπη με τον θρόνο τον Ιανουάριο του 1895, εμπειρία η οποία οδήγησε στην ήττα του Τρικούπη, ο οποίος δεν εξελέγη ούτε βουλευτής. Η εναρμόνιση με τον θρόνο είχε αποκτήσει χαρακτήρα δόγματος για τον Θεοτόκη, καθώς ο κερκυραίος πολιτικός σημείωνε ότι, όσες φορές ο Γεώργιος είχε διαφωνήσει με αρχηγό της

πλειοψηφίας, οι εκλογές που είχαν ακολουθήσει δικαίωσαν την πολιτική του.⁶

Η κοινωνική δυσαρέσκεια έναντι του πολιτικού συστήματος δεν οδήγησε εντούτοις σε μείζονες πολιτικές αναδιατάξεις. Το φθινόπωρο του 1906 σχηματίστηκε μια μικρή κοινοβουλευτική ομάδα η οποία αποκλήθηκε ομάδα των «Ιαπώνων», λόγω της σφοδρότητας και των συστηματικών και επίμονων επιθέσεων της εναντίον της κυβέρνησης και των πολιτικών και διοικητικών πρακτικών. Επρόκειτο για όρο δανεισμένο από τα συμφραζόμενα του Ρωσοϊαπωνικού Πολέμου του 1904-5 κατά τον οποίο οι ιαπωνικές δυνάμεις είχαν επιδείξει ταχύτητα και αποτελεσματικότητα. Επικεφαλής της ήταν ένας παλαιός πολιτικός, ο Στέφανος Δραγούμης, και μέλη της νεότεροι πολιτικοί που διακρίθηκαν αργότερα είτε ως αντιβενιζελικοί είτε ως βενιζελικοί: Ο Δημήτριος Γούναρης και ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης στην πρώτη περίπτωση, ο Απόστολος Αλεξανδρής και ο Εμμανουήλ Ρέπουλης στη δεύτερη. Ο Δημή-

6 Γ. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης. Ο πολιτικός του μέτρου*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, χ.χ., σσ. 201, 217-218.

τριος Γούναρης (1867-1922), βουλευτής Αχαΐας, συνδεδεμένος με τα αστικά στρώματα των Πατρών, με νομική παιδεία και παραστάσεις από το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα της αυτοκρατορικής Γερμανίας ήταν εκείνος που θα αποκτούσε αμέσως ηγετικό προβάδισμα. Επικέντρωνε την κριτική του στο κράτος, το οποίο διεπόταν από «πνεύμα κυβερνητικών πρωτογονικών». Αναφερόταν σε μια πολιτική και οικονομική ολιγαρχία η οποία νεμόταν τους πόρους του προϋπολογισμού, επέκρινε σφόδρα την έμμεση φορολογία αλλά και την έλλειψη οποιασδήποτε κρατικής πολιτικής για την προώθηση της ανάπτυξης. Αναφερόταν συνεπώς σε παρωχημένες μεθόδους και σε νέα πεδία κρατικής δράσης. Έθετε συνεπώς θεμελιώδη θέματα τα οποία θα έθετε λίγο αργότερα και ο Βενιζέλος. Τα μέλη της ομάδας των Ιαπόνων διακρίνονταν για τον δυναμισμό τους και την επαφή με τις σύγχρονες αντιλήψεις, αλλά διέπονταν και από πολιτικούς περιορισμούς. Η δράση τους, αν και κέρδισε την προσοχή του τύπου, περιορίστηκε στο κοινοβούλιο. Δεν ανέπτυξαν εκτεταμένο δίκτυο επαφών στη χώρα, δεν προώθησαν κανένα είδος νέας πολιτικής οργάνωσης, ενώ από

προγραμματική άποψη δεν παρουσίασαν θετικές προτάσεις. Τέλος, και κρινόμενος εκ του αποτελέσματος, ο Γούναρης υπονόμει τις προοπτικές του όταν αποδέχθηκε πρόταση του Θεοτόκη να συμμετάσχει στην κυβέρνηση ως υπουργός Οικονομικών τον Ιούνιο του 1908. Η θητεία του ήταν βραχύβια, καθώς υποχρεώθηκε σε παραίτηση τον Φεβρουάριο του 1909 μιας και διαπίστωνε ότι τα φορολογικά μέτρα που εισηγούνταν δεν κέρδιζαν την υποστήριξη ούτε των συναδέλφων του στην κυβέρνηση.⁷ Το επεισόδιο αυτό έδειχνε ότι η πολιτική εξαντλούνταν σε έναν διαρκή πόλεμο θέσεων και ότι και οι νεότεροι πολιτικοί δεν ήταν σε θέση να διαφύγουν από αυτόν τον φαύλο κύκλο. Ο Γούναρης δεν ήταν σε θέση να παίξει κάποιο ρόλο στις πολιτικές διεργασίες που ακολούθησαν τη στρατιωτική επέμβαση του 1909. Πέραν αυτού, η θητεία του Γούναρη προ-

7 Για την ομάδα των Ιαπώνων, Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017, σσ. 63-102, και Λ. Καλλιβερετάκης, «Η ομάδα των Ιαπώνων. Η ύστατη απόπειρα της εκ των ένδον αντιμετώπισης της κρίσης του πολιτικού συστήματος πριν το κίνημα του 1909», *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τόμος 5, 2018, σσ. 301-329.

κάλεσε τη δυναμική είσοδο στην πολιτική των συντεχνιών που εκπροσωπούσαν σε σημαντικό βαθμό τους μικροεπαγγελματίες και βιοτέχνες της Αττικής. Νεότερη έρευνα έδειξε ότι δεν επρόκειτο για συγκυριακό ξέσπασμα, καθώς οι συντεχνίες αντιδρούσαν στη σώρευση της φορολογικής επιβάρυνσης, την οποία προκαλούσε στα μέλη τους η έμμεση φορολογία ήδη από την εποχή του Τρικούπη.⁸

Παράλληλα με την ίδρυση της ομάδας των Ιαπώνων, τον Σεπτέμβριο του 1906 σημειώνονταν πρώιμες αλλά ενδεικτικές νέων ροπών διεργασίες στον στρατό. Νεότερη έρευνα έδειξε ότι οι μακεδονομάχοι αξιωματικοί με τους οποίους επρόκειτο να συγχωνευθεί η ομάδα των υπολοχαγών και ανθυπολοχαγών υπό τον Θεόδωρο Πάγκαλο τον Ιούνιο του 1909 προκειμένου να σχηματίσουν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο ήταν δραστήριοι ήδη από το φθινόπωρο του 1906, οπότε σχημάτισαν τον Σύνδεσμο Ελλήνων Αξιωματικών. Μεταξύ αυτών ήταν ο υπί-

8 Ν. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σσ. 373-375.

λάρχος Ζυμβρακάκης, ο υπομοίραρχος Σπυρομήλιος και ο λοχαγός Μαζαράκης Αινιάν. Από τους 31 αξιωματικούς οι 13 ήταν λοχαγοί, οι 11 υπολοχαγοί και οι 6 ανθυπολοχαγοί. Άλλοι από αυτούς είχαν αποφοιτήσει από τη Σχολή Ευελπίδων και άλλοι από τη Σχολή Υπαξιωματικών και είχαν εξελιχθεί βαθμολογικά ως αξιωματικοί. Το σημείο αυτό έχει σημασία, διότι προκύπτει ότι η παράλληλη ύπαρξη δύο δεξαμενών ανάδειξης αξιωματικών συνιστούσε σταθερά του στρατού. Η μεταγενέστερη απόπειρα ενοποίησης του σώματος των αξιωματικών εκ μέρους της Γενικής Διοίκησης του Στρατού θα προκαλούσε έντονη αντίδραση η οποία εξελίχθηκε δημόσια. Αν και δεν έλειπαν δυσaréσκειες σε θέματα προαγωγών, καθώς και για την κατεύθυνση του Μακεδονικού Αγώνα από το αθηναϊκό κέντρο, η βασική επιδίωξη του συνδέσμου ήταν η αναδιοργάνωση του στρατού μέσω της κλήσης μιας ξένης αποστολής. Για τον σκοπό αυτόν έπρεπε να «καταπειστεί» η κυβέρνηση και ο διάδοχος.⁹ Δεν φαίνε-

9 Β. Γούναρης, «Σύνδεσμος Ελλήνων Αξιωματικών (1906): Τα πρώτα βήματα του στρατιωτικού κινήματος», *Νεοελληνικά*

ται να υπήρχαν, ή τουλάχιστον δεν ομολογούνταν εκείνη τη στιγμή, ευρύτεροι πολιτικοί στόχοι. Αυτό συνέβη μόνο τους τελευταίους μήνες πριν από το κίνημα στο Γουδί. Γεγονός είναι ότι αυτά τα σημεία έδειχναν την έναρξη μιας διαδικασίας σταδιακής απώλειας του ελέγχου επί του στρατού εκ μέρους των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων.

Ήταν η κατάσταση τέτοια ώστε να δικαιολογεί την κοινωνική δυσαρέσκεια και την κατάπτωση εντέλει του πολιτικού συστήματος η οποία οδήγησε στη στρατιωτική επέμβαση; Νεότερες προσεγγίσεις τεκμηριώνουν την αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος από τις αρχές του 20ού αιώνα. Αυξήθηκε έτσι το κατά κεφαλήν ετήσιο μέσο εισόδημα, και από 242,17 δραχμές το 1899 έφθασε στις 282,28 δραχμές το 1911. Η μετανάστευση επίσης, όπως επισημαίνεται, έδωσε διεξόδους σε πληθυσμούς που δεν μπορούσαν να ενταχθούν στην οικονομία και ταυτόχρονα αποτέλεσε πηγή εισροών για το

Ιστορικά, τόμος 5, 2018, σσ. 277-300.

ισοζύγιο πληρωμών, ενώ και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος εξορθολόγησε τα δημόσια οικονομικά. Η σταφιδική κρίση άρχισε να υποχωρεί μέσω της ίδρυσης της Προνομιούχου Εταιρείας Προστασίας της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδας το 1905, η ναυτιλία επεκτείνεται διεθνώς και ιδρύονται μεταποιητικές επιχειρήσεις. Ειδικά για τη σταφίδα, έχει επισημανθεί πως το γεγονός ότι οι σταφιδοπαραγωγοί επέβαλαν στο κράτος την υποχρεωτική παρακράτηση μέρους της παραγωγής προκειμένου να παραχθεί κρασί, να περιοριστεί η προσφορά και να σταθεροποιηθούν οι τιμές ήταν ένα είδος κρατικής παρέμβασης ασύλληπτο για τις παραδοχές του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα.¹⁰ Υπήρχαν όμως και οι αρνητικές όψεις που επιβάρυναν την οικονομία και την κοινωνική ατμόσφαιρα. Η μετανάστευση γινόταν αντιληπτή ως ξεριζωμός. Οι περιορισμοί της δημοσιονομικής πολιτικής μέσω του ΔΟΕ επιβάρυναν την έμμεση φορολογία και επιβράδυναν

10 Α. Φραγκιάδης, «Το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο του Κινήματος στο Γουδί», στο Νίκη Μαρωνίτη (επιμ.), *Το Κίνημα στο Γουδί 1909*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 106.

την τοποθέτηση δημόσιων πόρων στη στρατιωτική προπαρασκευή. Είχαν επίσης αντιπληθωριστική επίπτωση, με συνέπεια τη χαμηλή ρευστότητα στο σύνολο της οικονομίας.¹¹

Κοινωνικά η Ελλάδα μεταβαλλόταν με βραδύ ρυθμό, αλλά οι σωρευμένες αλλαγές από το 1880 έως το 1909 αναδείκνυαν μια πολύ διαφορετική χώρα από την εποχή της ανόδου του Τρικούπη στην ελληνική πολιτική. Είχε προχωρήσει πρώτα απ' όλα η αστικοποίηση. Το 1880 ο αστικός πληθυσμός σε πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων ήταν 13,8% του συνόλου, για να φθάσει το 1907 στο 23,7%. Η κοινωνική διάρθρωση που υποδήλωνε ο δείκτης αυτός εξακολουθούσε βεβαίως να μη συγκρίνεται με την αντίστοιχη της Βρετανίας, της Γερμανίας, του Βελγίου, ή ακόμα και της Γαλλίας και της Ιταλίας. Υπάρχει όμως ένας αστικός πυρήνας, όπως τον αποκαλεί ο Κωστής, ή μια κρίσιμη μάζα για μια πιο διαφοροποιημένη κοινωνία και πολιτική. Υπάρχει μια στοιχειώδης επικοινωνία του κέντρου με τις πε-

11 Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, Πόλις, Αθήνα 2013, σσ. 502-509.

ριφέρειες, έχει συγκροτηθεί μια εθνική αγορά και ένα εθνικό πλαίσιο αναφοράς.¹² Πέραν αυτού, έχει συσσωρευτεί μια μάζα αποφοίτων της μέσης εκπαίδευσης και πτυχιούχων του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού παραμένει αγροτική, υπάρχει μια μειοψηφία μικροαστικών και μεσοαστικών στοιχείων που έχει γνώμη και θέλει να επιδράσει. Το στοιχείο αυτό έχει ήδη αναδειχθεί στο πλαίσιο και στην κλίμακα της αυτόνομης Κρήτης σε σχέση με τη ρήξη μεταξύ του πρίγκιπα Γεωργίου και του Βενιζέλου. Τα μικρά και μεσαία αστικά στρώματα, υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες και έμποροι ή βιοτέχνες δεν υπερέβαιναν το 15-20% του πληθυσμού. Διέθεταν όμως πολιτική σκέψη και επιδείκνυαν ισχυρό ενδιαφέρον για την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης και την ανάπτυξη, για την έξοδο από τη στασιμότητα, και ήταν σε θέση να επηρεάσουν δυσανάλογα την πορεία των εξελίξεων.¹³ Αυτό ίσχυε σε σημαντικό βαθμό και στο ελληνικό

12 Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, σσ. 509-513.

13 Κ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, Ίκαρος, Αθήνα 1974, σσ. 144-147.

κράτος, όπου κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα η κοινωνία ήταν πλέον πιο σύνθετη και βρισκόταν σε αναβρασμό. Στον αγροτικό χώρο δέσποζαν το πρόβλημα της υπερπαραγωγής σταφίδας, το οποίο δεν ήταν πάντοτε διαχειρίσιμο από τις κυβερνήσεις, και αυξανόμενα το αίτημα αναδιανομής της γης υπέρ των ακτημόνων στη Θεσσαλία. Το 1906 πραγματοποιούνταν απεργίες εργατών στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις.¹⁴ Δεν έλειπαν και οι πολιτισμικές διαμάχες και τα σχίσματα με αιχμή το γλωσσικό, το οποίο οδήγησε σε εκτεταμένες ταραχές στην Αθήνα δύο φορές μέσα σε δύο χρόνια: επρόκειτο για τα «Ευαγγελικά» το 1901, που οδήγησαν σε παραίτηση την κυβέρνηση Θεοτόκη αν και αυτή διέθετε κοινοβουλευτική πλειοψηφία, και τα «Ορεστειακά» το 1903. Το 1902 είχαν μεσολαβήσει τα λεγόμενα Σανιδικά τα οποία είχε υποκινήσει ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης προκειμένου να εξαναγκάσει τον βασιλιά να του αναθέσει τον σχηματισμό κυβέρνησης. Οι διασταυρούμενες δηλαδή διαμά-

14 Φραγκιάδης, «Το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο του Κινήματος στο Γουδί», σ. 111.

χες και σχίσματα καθιστούσαν σταδιακά δύσκολη τη διακυβέρνηση, οι κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να επιβάλλουν την πολιτική τους, αν υποθεθεί ότι διέθεταν πάντοτε τη δύναμη να κάνουν κάτι τέτοιο. Αποτέλεσμα ήταν μια σταδιακή μετάπτωση των θεσμών σε δυσλειτουργία. Όμως, όπως ορθά έχει επισημανθεί από τον Φραγκιάδη, το κοινοβουλευτικό σύστημα, έστω και δυσλειτουργικό, ήταν σε θέση να απορροφά τους κραδασμούς έως το 1908. Την κατάσταση ανέτρεψε εντελώς το νεοτουρκικό κίνημα του 1908.¹⁵

Η ελληνική εξωτερική πολιτική από το 1897 και μετά είχε κινηθεί δραστήρια για την αναζήτηση συμμαχιών με κάποια μεγάλη δύναμη, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Η Ελλάδα ήταν αδύναμη για να είναι ελκυστική ως σύμμαχος, αν και ειδικά στον Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908) το ελληνικό κράτος είχε αποδειχθεί ότι μπορούσε να ενεργήσει μεθοδικά και αποτελεσματικά αν λάμβανε υπόψη τούς

15 Για τις πολιτικές εξελίξεις σε συνάρτηση με την εξωτερική πολιτική από το 1899 έως το 1906, Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ. 327-443.

πόρους που μπορούσε να διαθέσει, και τις ιδιομορφίες του ζητήματος και του πεδίου δράσης. Παρά ταύτα, τα διλήμματα ήταν σοβαρά. Ο ανταγωνισμός με τη Βουλγαρία υποδείκνυε στην Αθήνα την ανάγκη συνεργασίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά η Μεγάλη Ιδέα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο σε βάρος της τελευταίας.¹⁶ Το κίνημα των Νεοτούρκων αρχικά έγινε δεκτό με ενθουσιασμό λόγω των εξαγγελιών για ισοπολιτεία μεταξύ των εθνοτήτων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η προσάρτηση όμως της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία, η ανακήρυξη της τυπικής ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας και η τροπή του νεοτουρκικού καθεστώτος στον εθνικισμό μετέτρεψαν την ευφορία σε άγχος και αγωνία. Όχι μόνο οι ανταγωνιστές της κέρδιζαν έδαφος, αλλά ακόμα και η ισορροπία που φαινόταν να έχει επιβάλει η Αθήνα στη Μακεδονία επί του εδάφους, χάρη στον Μακεδονικό Αγώνα, έδειχνε επισφαλής. Η Ελλάδα φαινόταν ξαφνικά

16 Α. Λούβη, «Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», στο Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Το Κίνημα στο Γουδί 1909*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σσ. 125-127.

να είναι πολύ αδύναμη ενώπιον των εξελίξεων. Το 1908-1909 θα εδραιωνόταν η πεποίθηση ότι η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να επηρεάσει τις εξελίξεις προς όφελός της λόγω αδυναμιών του κράτους και της πολιτικής της τάξης. Πράγματι, ο Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν αναφερόταν στην αντίληψη των μακεδονομάχων, που επέστρεφαν στην Ελλάδα από το 1908 και μετά, ότι ήταν αναπόφευκτος ο «αγών επικρατήσεως» εναντίον Βουλγάρων και Νεοτούρκων. Αναγνώριζε ότι ο Θεοτόκης ήταν «ο νοημονέστερος όλων των πολιτικών», ότι είχε καταβάλει την «συστηματικότεραν φροντίδα» για τη στρατιωτική προπαρασκευή, αλλά πίστευε επίσης ότι τον διέκρινε «τάσις προς αποφυγήν των αγώνων».¹⁷

17 Α. Μαζαράκης Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1948, σσ. 93-96.

Το 1909 σηματοδότησε την είσοδο της Ελλάδας στον 20ό αιώνα. Το στρατιωτικό κίνημα που πραγματοποιήθηκε στο Γουδί ήταν συνέπεια του άγχους ότι η χώρα, απροετοίμαστη και αδύναμη, έχανε τις εξελίξεις, υστερούσε έναντι των ανταγωνιστών της, των Μεγάλων Δυνάμεων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τη διέξοδο πρότεινε ο Ελευθέριος Βενιζέλος ο οποίος κλήθηκε να δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο στην Ανόρθωση.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μεταρρύθμιση του Βενιζέλου εισήγαγε την Ελλάδα στον 20ό αιώνα, με την έννοια ότι εκσυγχρονίστηκαν οι μέθοδοι της πολιτικής και της διακυβέρνησης, ενώ και το κράτος σταδιακά υιοθέτησε μια ευρύτερη αποστολή στην οικονομία και στις κοινωνικές σχέσεις, όπως συνέβαινε στις κοινωνίες και στα πολιτικά συστήματα του τότε ανεπτυγμένου κόσμου.

Άφησε όμως μια ιστορική εκκρεμότητα, καθώς ο παλιός πολιτικός κόσμος, ο οποίος συνιστούσε, δυνάμει ακόμα τότε, τη συντηρητική μερίδα της ελληνικής πολιτικής, ερμήνευσε τις εξελίξεις ως βίαιο αποκλεισμό του από το πολιτικό παιχνίδι. Σε σχέση με αυτό αλλά και γενικότερα, ο ελληνικός 20ός αιώνας έφερε και στοιχεία αναιρετικά της έννοιας ενός κράτους δικαίου, όπως η ασυμφωνία για τους κανόνες του παιχνιδιού και συναφώς η ελλιπής νομιμοποίηση, καθώς και η αδυναμία εμπέδωσης των ορθολογικών προτύπων που πρόσβευε η μεταρρύθμιση. Τα στοιχεία αυτά θα έκαναν έντονη την παρουσία τους το 1915, όταν επρόκειτο να ανακύψει η διαφωνία σχετικά με τη στάση που έπρεπε να τηρήσει η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

από τον πρόλογο του Σωτήρη Ριζά

ISBN:978-618-03-1946-0

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 81946